

TARİHSEL SÜREÇ BAKIMINDAN FARŞÇA *ki* ve TÜRKÇE *kim* SÖZLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ*

Mustafa SARI**

Özet

Bu çalışmada, Batı Türkçesinde Farsça ki ve Türkçe kim sözleri arasındaki ilişki ele alınmıştır. İki sözcük arasındaki ilişki, tarihsel süreç ve dilde ortaya çıkardığı sonuçlar bakımından incelenmiştir.

Farsça ki ile Türkçe kim sözleri arasındaki ilişkinin en yoğun olduğu dönem Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesidir. Dil ilişkilerinin genel prensipleri çerçevesinde bu ilişkinin mutlaka daha öncesi de olmalıdır. İki dil arasında bu tür yapısal bir ödünclemenin gerçekleşebilmesi için öncesinde yoğun bir sözcüksel ödüncleme döneminin bulunması gerekmektedir. Bu nedenle çalışmada, öncelikle bu ilişkinin Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerine nasıl yansıdığı üzerinde durulmuş, daha sonra Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeki durum incelenmiştir.

Tarihsel metinlerde geçen örnekler, Farsça ki ile Türkçe kim arasındaki ilişkinin, Eski Türkçeden Osmanlı Türkçesine kadar geçen süreçte belli aşamalardan geçtiğini göstermektedir. Bu aşama da basitten karmaşığa doğru bir yapı izlemektedir. Uygur ve Karahanlı Türkçesinde Farsça ki'nin sadece bir görevi Türkçe kim sözüne yüklenmişken, Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde ki'nin cümle bağlama özelliği de kim'e eklenmiştir.

Anahtar Sözcükler: *ki, kim, dil ilişkileri, Karahanlı Türkçesi, Batı Türkçesi*

---

* Bu çalışma, Ankara Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu tarafından 2011 yılından düzenlenmiş olan *IV. Uluslararası Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu*'nda sunulmuştur.

** Prof. Dr., Mevlana Üniversitesi, Türkçe Eğitimi, Konya, e-posta: msari@mevlana.edu.tr

RELATION BETWEEN PERSIAN *ki* AND TURKISH *kim* IN TERMS OF HISTORICAL PROCESS

Abstract

In this study the relationship between the words, Turkish kim and Persian ki As in Western Turkish, were discussed. The relationships between the two words were researched in terms of the historical process and the results revealed in the language.

The intense period between the words Turkish kim and Persian ki is Old Anatolia and the Ottoman Turkish. In accordance with the general principles of language relations, this relationship must be earlier. In order to come true such a structural borrowing between the two languages, it must have had an intense lexical borrowing period before. For this reason, primarily focused on that how this relation reflects on Kopturk, Uighur and Qarahanids Turkish and then the situation was analyzed in texts manuscripted in Old Anatolian Turkish.

Examples in historical texts show that the relationship between the words Turkish kim and Persian ki pass through certain stages from Old Turkic to Ottoman Turkish. This stage follows a structure that from simple to complex. While in Uighur and Qarahanids Turkish, Persian ki's one task only have been uploaded to the Turkish kim, its conjunction feature of Turkish have been uploaded in Old Anatolia and Ottoman Turkish to kim.

Key words: *ki, kim, language contact, Qarahanids Turkish, Western Turkish*

1. Giriş

Dil ilişkileri üzerine çalışan araştırmacılar, bu disiplinin temelini, 'Farklı dilleri konuşanlar arasındaki ilişki tesadüflerden ziyade belli birtakım kuralları içerir.' şeklinde açıklamaktadır (Nedle 1995: 86). Bu kurallarla ilgili daha detaylı bilgiler, Sarah Gray Thomason ve Terrence Kaufman tarafından kaleme alınan *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics* adlı çalışmada yer almaktadır. Adı geçen kitapta, iki dil arasındaki ilişkinin durgun bir dil özelliği değil, aksine duruma göre artan ya da azalan bir süreç olduğu vurgulanmıştır. Bu süreç, hangi çerçevede gelişeceği belli olan birtakım kurallar zincirini içermektedir. Adı geçen

araştırmacılar dil ilişkileri için, basitten karmaşığa doğru ilerleyen kuralları kapsayan bir *Ödünçleme Takvimi* oluşturmuşlardır (1991: 74).

Türkçenin Batı Dilleri ile İlişkisi adlı çalışmamızda, bu ödünçleme takvimini, Arapça ve Farsçanın Türkçeye ilişkisi bakımından değerlendirmiştik. Dahası, Arapça ve Farsça unsurlar bakımından Türk dili tarihinde üç belirgin aşamanın bulunduğunu, biraz da Türk dili tarihinin geleneksel tasnifine bağlı kalarak tespit etmiştik. Buna göre 1. aşamadaki Arapça ve Farsça unsurların karakteristik özellikleri şöyledir: İlk ödünçlemeler görevli değil anlamlı sözcüklerden oluşur. Bu sözcükler, temel söz varlığına değil kültürel söz varlığına aittir. Sözcük türü bakımından en çok isim kısmen de sıfat ödünçlemesi görülür. 2. aşamanın özellikleri ise şöyledir: Kültürel söz varlığı kadar temel söz varlığından da Arapça ya da Farsça ödünçleme yapılmıştır. İsim ve sıfat ödünçlemesi yaygındır. Edat ve bağlaç türünden de sözcükler ödünçlenir. Farsça *hod* örneğinde olduğu gibi zamir ödünçlemesi görülebilir. Bağımlı biçim birim sayılan ek ödünçlemeleri de yaygınlaşır. Arap ve Fars imlasına ait özellikler görülmeye başlar. 3. aşamanın belirgin özellikleri Osmanlı Türkçesiyle örtüşmektedir ve şöyledir: Temel ve kültürel söz varlığına ait Arapça ve Farsça sözcükler Türkçeyi yoğun bir şekilde etkisi altına almıştır. Böylesine yoğun sözcük ödünçlemesi, Türkçeye uygun olmayan yapıların ortaya çıkmasına, dolayısıyla da Türkçenin yapısının bozulmasına sebep olmuştur. Anlamlı sözcük ödünçlemelerinin sayısı, görevli sözcük ödünçlemelerinin kullanım sıklığı artmıştır. Fiil dışında her türden sözcük ödünçlenmiştir. Örneğin *Kamus-ı Türkî*'de geçen Arapça ve Farsça sözcüklerin tür bakımından dağılımları şöyledir: **Arapça:** 6346 isim, 3053 sıfat, 417 zarf, 19 edat, 2 zamir ve 32 fiil. **Farsça:** 1669 isim, 1679 sıfat, 42 zarf, 29 edat, 1 zamir ve 1 fiil (Topbaş 1987: 158). Ayrıca bu aşamada Türkçe olmayan ön ve son ekler yaygın biçimde kullanılmış ve bunlar Türkçe sözcüklere de eklenmeye başlamıştır.

Görev bakımından birbiriyle örtüşen iki unsur birlikte kullanılmaya başladığında dilde nasıl bir durum ortaya çıkar? Örneğin, Türkçe *dahı* (>*takı*) ve Arapça ve bağlaçları arasındaki ilişkinin süreci ve sonucu nasıldır? Bu ilişki, Batı Türkçesinde *dahı*'nın, benzer unsurları birbirine bağlama görevini Arapça ve bağlacına bırakması ve buna bağlı olarak fonksiyon daralmasına uğraması ile sonuçlanmıştır.

Bu çalışmanın amacı, aynı soruyu Batı Türkçesinde Türkçe *kim* ve Farsça *ki* sözcükleri üzerinden cevaplamaya çalışmaktır. Türk dili ile ilgili

kaleme alınmış gramer kitaplarının hemen hepsinde Türkçe *kim* ve Farsça *ki* hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu nedenle, çalışmada daha önceden araştırmacılar tarafından verilen bilgiler kısaca hatırlatıldıktan sonra biri yerli, diğeri yabancı bu iki unsur arasındaki ilişkinin süreci ve sonucu üzerinde durulacaktır (Sarı 2007: 39).

2. Tarihsel Süreç Bakımından Farsça *ki* ve Türkçe *kim* Bağlaçları Arasındaki İlişki

Türk dili tarihinde bağlaç olarak kullanılan Türkçe *kim* ile Farsça *ki* görev bakımından birbirine çok benzemektedir. Esasen soru zamiri olan Türkçe *kim*, Batı Türkçesinde, Osmanlı Türkçesinin sonuna kadar Farsça *ki* ile birlikte kullanılmış; ancak Türkiye Türkçesinde yerini tamamıyla *ki* bağlacına bırakmıştır (Ergin 1981: 364). Bu değişim birden değil, Türkçe *kim* bağlacının Farsça *ki* karşısında giderek azalması biçiminde ortaya çıkmıştır.

Muharrem Ergin Farsça *ki*'yi bağlama ve kuvvetlendirme edatı biçiminde adlandırır. Ergin Türkçedeki Farsça *ki*'yi bağlama zamiri olarak adlandırmanın doğru olmayacağını, bağlama zamirinin Hint-Avrupa dillerinde bulunduğunu, Türkçenin yapısına aykırı olduğunu belirterek, Türkçedeki ödünçleme *ki*'yi bağlama edatı biçiminde adlandırmanın doğru olacağını söyler (1981: 361). Necmettin Hacıeminoğlu da *kim* ile ilgili benzer bilgiler verir: Eski Türkçe devresinden beri Türk dilinin her sahasında kullanılmış olan *kim*, bağlama ve kuvvetlendirme edatıdır. İslamî Türk edebiyatı devrinden itibaren Farsça *ki* ile yan yana kullanılan bu edat, bilhassa Batı Türkçesinin son yıllarında tamamen kaybolup yerini *ki*'ye bırakmıştır (1992: 169). Hacıeminoğlu, *kim* sözünün netice bildirmek amacıyla bağlaç olarak kullanıldığını göstermek için *Kutadgu Bilig*'den şu dizeyi seçmiştir: 'ne ermiş tileki kim ermiş özi' (503). Örneğin verilen açıklamaya uygun düşmediği açıktır. Zira bu dizede *kim* bağlaç değil, soru zamiri olarak kullanılmıştır. Zaten Arat, dizenin geçtiği beyti "Ay-toldı ona sırrını açtı, kendisinin kim ve dileğinin ne olduğunu söyledi." biçiminde günümüz Türkçesine aktarmıştır.

Zeynep Korkmaz ise Türkçede iki farklı *ki*'nin bulunduğunu söyler. Bunlardan biri Farsçadan ödünçleme *ki* bağlacıdır. Diğeri ise Eski Türkçe ve Orta Türkçede "şüphe, tahmin, pekiştirme" bildiren *erki* edatının ses ve biçim değişikliğine uğramasıyla oluşan Türkçe *ki* edatıdır. Bu edat, Türkiye

Türkçesinde “tahmin, şüphe, pekiştirme, açıklama ve aşırılık” bildiren işlevler yüklenmiştir (2003: 1082).

Tarihî metinlerde *kim* ve *ki*'nin kullanımı nasıldır? *Orhun Yazıtları*'nda *kim* bağlacı geçmemektedir. Uygur Türkçesi metinlerinde ise *kim*'in kullanımı aşağıdaki örneklerde olduğu gibidir:

...örtü yarlığın eşidip *kim* neñ ün(te)mediler. “Fermanı işitenlerden hiç kimse sesini çıkarmadı.”

...yarlığ yarlıkap *kim* neñ üntemeser yitiñç kün temir sua açtı. “Ferman buyurdu: Hiç kimseden ses çıkmayınca yedinci gün demir zinciri açtı.” (Ercilasun 2005: 255)

Konuyla ilgili aşağıdaki örnekler de *Eski Türkçenin Grameri* adlı kitaptan alınmıştır (Gabain 1988):

Öñi aş içgü yok kim barsıg tırgügülük “Parsı diriltmek için başka yiyecek ve içecek yok.”

ol saw yok kim kentü eşitmeser “Bir söz yok, ki kendi işitmesin.” (s.78)

ol ayağ kılnç yok kim biz kılmadımız erser “İşlemediğimiz günah yok (günah yok ki biz işlemeseydik)” (s.125)

Gabain'in verdiği örneklerde *kim* sözü bağlaç olarak kullanılmıştır. Ancak bu örneklerde geçen *kim*, açık biçimde Farsça *ki*'nin cümle bağlayıcı özeliğinden farklı bir kullanıma sahiptir. Bu örnekler *ki*'nin bir ögeyi açıklama özeliğiyle örtüşmektedir.

Divanü Lügati't-Türk'te *kim* sözünün bağlaç olarak kullanımı tanımlayan örnek bulunmamaktadır. Eserde Farsça *ki* bağlacı ise zaten yoktur. Benzer biçimde Farsça *ki Kutadgu Bilig*'de de kullanılmamıştır. Ancak metinde Türkçe *kim* bağlacı geçmektedir. Necmettin Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesinde *kim* bağlacının *ki*'li birleşik cümlelerde kullanıldığını, *Kutadgu Bilig*'den aldığı şu örneklerle açıklar (1996: 204):

hamd u sipâs ü minnet ve öküş ögdi tengri ʿazze ve celleka *kim* uluğluğ idisi... (KB-1)

ruzi birgen neni *kim* tiledi erse kıldı yime neni tilese kıılır (KB-4)000

ķamuğ ittifaķ boldılar *kim* maşrıķ vilâyetinde ķamuğ Türkistan illerinde...(KB-13)

Hacıeminoğlu tarafından yapılan değerlendirme ve verilen örnekler değerlidir. Ancak bunun sayısal verilerle desteklenmesi, *kim* ve *ki* arasındaki ilişkinin açıklanması için önem arz etmektedir. Bu nedenle metinde *kim* sözünün kullanım özelliklerini istatistiksel olarak gözden geçirdik. Yeri gelmişken belirtmekte fayda var; hem *Atabetü'l-Hakayık* hem de *Kutadgu Bilig* dizininde soru zamiri *kim* ile bağlaç olarak kullanılan *kim* sözlerinin ayrı ayrı madde başı yapılmamış olması bir eksikliktir.

KB'de *kim* sözü eksiz biçimde 145 defa kullanılmıştır. Bunların 25'i bağlaç, 120'si soru zamiri görevindedir. Metinde bağlaç olarak kullanılan *kim* sözüyle ilgili şunlar söylenebilir:

1. *Kim* sözü 5 örnekte *neteg kim* yapısı içinde kullanılarak kalıplaşmıştır. Arat, bu yapıyı bazı örneklerde 'nasıl ki' biçiminde bugünkü Türkçeye aktarmıştır: Örnek:
neteg kim tiledi me boldı kamuğ
kimi kim tilese kıılır ol uluğ 'Nasıl ki, diledi ve her şey oldu; böylece o kimi isterse, onu yüceltir.' (6)

neteg kim biligsiz bilümez munı
uğuşluğ uçuapan küzetür anı 'Çünkü bilgisiz bunu takdir edemez, anlayışlı anlar ve onu muhafaza eder.' (22)

neteg kim orunsuz topık yavlunur
anı teg me dévlét özüm yolunur 'Dümdüz yerde top nasıl kendi kendisine yuvarlanırsa, saadet de öyledir; ben sıyrılıp, giderim.' (662)

neteg kim sevinçlig men sindin bu kün
bayat birsüni miñg sevinçing kutun 'Sen beni bugün nasıl memnun ettin ise, Tanrı da seni öyle memnun etsin.' (1561)

neteg kim sevindi seniñdin köngül
bayat birsü andağ sevinç ay oğul 'Benim gönlüm senden nasıl hoşnut ise, ey oğul, Tanrı seni de öyle sevindirsin.' (3066)

2. Metinde *kim* bağlacı en yaygın biçimde, cümledeki bir ögeyi açıklamak amacıyla kullanılmıştır. Bilindiği üzere bu yapılar Türkçede daha çok bir sıfat-fiil ekiyle karşılanmaktadır. Örnek:

hamd u şipâs ü minnét ve öküş ögdi tenğri 'azze ve cèllèka *kim*
uluğluğ idisi... (KB-1)

ruzi birgen neni *kim* tiledi erse kıldı yime neni tilese kıılır (KB-4)
kamuğ İttifağ boldılar *kim* meşriğ vılayétinde kamuğ Türkistan illerinde...(KB-13)

bu böğde bıçek kim eligde turur / bıçıklı kesikli turur ay unur 'Ey becerikli insan, elimdeki bu bıçak bıçen ve kesen bir alettir.' (810)

bu az söz ol ol kim ayıtımışka öz / cevab birse sözke yanut kılsa söz 'Az söz ise, sorulduğu zaman söylenen ve bir ihtiyacı karşılayan sözdür.' (1006)

negü bar ajunda aňgar hilesiz / negü hile bar kim aňgar çaresiz 'Dünyada ne var ki, ona karşı bir tedbir bulunmasın; ne tedbir var ki, ona karşı bir çare bulunmasın.' (1182)

'áziz ol 'áziz kim 'azizlarğa 'iz / aňgındın tegir 'iz 'áziz emdi kız 'Gerçek aziz o azizdir ki, azizlere izzet ondan gelir; izzet ve aziz şimdi nadirdir.' (1247)

meňgelig buđun kim bu yaňlıđ begi / meňgelig beg ol kıolsa buđnı yigi 'Böyle bir beye sahip olan halk bahtiyardır; halkın iyiliđini isteyen bey, dirayetli bir beydir.' (1789)

kalı edğü bolsa ođul kız silig / anı teg bolur kim yorititň tilig 'Eđer çoluk çocuk iyi ve hayırlı olursa, bu iş senin dediğin gibi olur.' (3377)
bir ol bir iđi kim törütüti iki/ sakışka kıatılmaz anıň birliki 'Kendisi birdir, fakat yarattığı ikidir; onun birliği hesaba girmez.' (3719)

bağa kör bu sözler kim aydım saňga/ bu yaňlıđ erürmü ayu bir maňga 'İyice dikkat et, sana söylediklerim dođru mudur, deđil midir, açıkça bana söyle.' (3992)

kalı mundađ erse kim aydım bu söz/ tilin kön sözüm tut aya köňgli tüz 'Eđer sana söylediđim şekilde ise, bunu itiraf et, sözünü tut, ey halis kalpli insan.' (3993)

ayur ol kıadaşınđ köni sözlemiş / söz ol söz turur kim ol aymış timiş 'Hükümdar: Kardeşin doğru söylemiş; söz onun söylediği sözdür dedi.' (4903)

özünġ körmüş erse bu tüşni yatıp / yörüġi ol erdi kim aydıñġ tip ‘Eđer uykuda bu rüyayı sen görmüş olsa idin, bunun tabiri de senin güzelce yorduġun gibi olur.’ (6048)

3. Bazı örneklerde *kim* sözünün *ne* soru zamiri ile birleştiġi görülmektedir:

ne kim işler erse tükelin küğer / tükeġli tükese inişke yanar ‘Her şey kendi kemalini bekler; tam kemale erişince, tekrar zevale başlar.’ (1050)

negü kim kerekiñġ anıñġdın tile / anıñġda adın yoġ sañġa küç bile ‘Neye ihtiyacın varsa, ondan dile; bil ki sana yardım edecek ondan başka bir kuvvet yoktur.’ (1280)

4. Sözcük iki örnekte *kerek* ile birlikte kullanılmıştır:

bu kaç neñġ kerek kim atansa hacib / kişi başlasa yolġa öñġdün keçip ‘Hacib olmak ve öne geçip, insanlara yol göstermek için, şu birkaç şey lazımdır.’ (2485)

uluġlar kerek kim kiçigke sêlam / aşundursa ötrü bolur iş tāmam ‘Büyüklerin küçüklere selam vermesi lazımdır ve böylece işler yoluna girer.’ (5060)

5. Metinde bir örnekte *kalı kim* yapısı kullanılmıştır. Bu yapı da *neteg kim* örneğinde olduġu gibi, sonradan yaygınlaşacak olan *kiya* da *kim* ile birleşen ve bağlaç olarak kullanılan yapıların habercisidir:

bezenmiş ağırlıġ biligler bile / ġalı kim şükür ġıl ġāna‘āt tile ‘Değerli bilgiler ile süslenmiştir; artık sen şükret ve kanaatkār ol.’ (10)

6. Metinde Farsça ile yapı benzerliġi daha belirgin olan *meger kim* örneġi bir defa geçmektedir:

et özni negü teg kitergü bolur / meġer kim ölüm tutsa ġalsa ġalur ‘Fakat vücudu nasıl bırakırsın; onu ancak ölüm senden ayırabilir.’ (3593)

Atabetü'l-Hakayık'ta ise Farsça *ki* bir defa, Türkçe *kim* ise 4 defa bağlaç olarak kullanılmıştır (Arat 2006: 62):

ol er *kim* uluġsındı men men tidi

anı ne ġalâyıġ sever ne ġalıġ ‘Ululuk taslayan ve benim diyen kimseyi ne Tanrı sever ne de kulu sever.’ (271)

B nüshasında *kim* sözü kullanılmışken, aynı beyit C nüshasında Farsça *ki* ile yazılmıştır. Bu örneklerde Türkçe *kim* ve Farsça *ki* bir ögeyi açıklama amacıyla kullanılmıştır. Yazılı kaynaklardan takip edebildiğimiz kadarıyla, Karahanlı Türkçesinde, Türkçe *kim* ve Farsça *ki* bağlaçlarının beraber aynı metinde kullanıldığını gösterdiği için, bu örnek önemlidir. Ne var ki şu da unutulmamalıdır: *Atabetü'l-Hakayık* her ne kadar Karahanlı Türkçesi metni olsa da, *ki*'nin geçtiği C nüshasının 15. yüzyılda istinsah edildiği düşünülmektedir. Daha açık bir ifadeyle, Batı Türkçesinde Farsça *ki*'nin yaygın olarak kullanıldığı bir döneme rastlamaktadır. Dil ilişkileri bakımından görevli sözcüklerin daha geç ödünçlendiği göz önüne alınırsa bu, beklenen bir durumdur. Dil ilişkilerine bağlı olarak ortaya çıkan sözcük ödünçlemelerinde öncelik anlamlı sözcük türlerine aittir. Anlamlı sözcük ödünçlemelerinin artmasından sonra görevli sözcük ödünçlemesi beklenir.

Uygur ve Karahanlı Türkçesinde *kim* sözünün bağlaç olarak kullanılması dil ilişkileri açısından sorunlu ve açıklanmaya muhtaç durumlar içermektedir. Karahanlı Türkçesi metinleri Türkçe ve Farsça arasındaki ilişki bakımından değerlendirilirse, anlamlı ve görevli Farsça sözcük sayısının düşük, yapısal ödünçlemenin ise çok daha az olduğu görülür. Bu seviyedeki bir ilişki aşamasında Türkçe *kim* ve Farsça *ki* denkliğinin ortaya çıkması beklenen bir durum değildir. Böyle bir denkliğin kurulabilmesi için Farsça *ki* bağlacının daha uzun bir zamandan beri biliniyor olması beklenir.

Bu dönemdeki *kim*'in cümle bağlayıcı olarak değil de bir ögeyi açıklıyor olması üzerinde de düşünülmelidir. Bilindiği üzere Türkçe *kim* ya da Farsça *ki*'nin cümlede bir ögeyi açıklama görevi yerine, Türk dillerinde daha çok sıfat-fiillerle kurulan yapılar kullanılmaktadır. Bu durumda şu düşünülebilir: Farsça *ki* bağlacının bir ögeyi açıklama görevi, Türkçede esasen soru zamiri olarak kullanılan ve bu yönüyle de Farsça *ki*'ye benzeyen *kim* sözüne yüklenmiştir. 'Yerli biçimlere yabancı görevler yüklenmesi' biçiminde açıklanan bu tür denklikler, dil ilişkilerinde olağandır. Örneğin Türkçedeki *-(y)ICI* bağımlı biçimbiriminin alet adı yapma görevi Batı dillerinin etkisiyle ortaya çıkmıştır. Bilindiği üzere bu ekin Türkçede sadece sıfat (kırıcı söz, öldürücü vuruş vb.) ve kalıcı isim (bakıcı, görücü vb.) yapma görevleri vardır. *Karıştırıcı (blender)*, *derin dondurucu (deepfreez)*, *alıcı (receiver)*, *yazıcı (printer)* örneklerindeki *-(y)ICI* eki, biçim bakımından Türkçedir (Sarı 2003). Ancak ekin bu görevi Türkçeye Batı dillerden geçmiştir. Benzer biçimde Şeyhülislam Mehmet Esad Efendi tarafından kaleme alınan

Lehçetü'l-Lügat adlı sözlükte geçen 'kan alıcı' sözcüğünde de *-(y)IcI* eki, hem meslek hem de alet adı yapmıştır. Ancak bu da Arapça *haccam* ya da *fassad* sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmıştır. Aynı konunun anlamla ilgili örnekleri de vardır. Batı dillerinde 'Sinema ya da bir spor dalında başarılı olan kimseler' için kullanılan *star* sözcüğü, Türkçede terim olarak aynı anlamda kullanılan *yıldız* sözüyle karşılanmıştır.

Burada asıl sorulması gereken soru *kim* ve *ki* arasındaki denkleğin ne kadar geriye gittiğidir? Yazılı metinlerdeki örneklere bakılırsa Uygur Türkçesinde gördüğümüz bu yapıların kullanımı Karahanlı Türkçesinde yaygınlaşmıştır. Bu itibarla Türkçe *kim* ve Farsça *ki* ilişkisinin kökenleri Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki Türkçe-Farsça ilişkisine değil, daha eski dönemlere ve belki eski İran dillerine bağlanmalıdır. Johanson'un verdiği bilgilere göre Grönbech, *kim*'in bu erken kullanımını Hint-İrancadan sentaktik ödünçlemeye bağlar. Öte yandan Slobin, Eski Türkçede soru zamirlerinin bağlaç olarak kullanılmasının önce Moğolcanın etkisiyle ortaya çıktığını sonra İrancanın etkisiyle güçlendiğini belirtir (2007: 118).

Türkçe *kim* sözünün Uygur ve Karahanlı Türkçesindeki kullanımına ait bir diğer özellik, sözcüğün cümle bağlayıcısı olarak kullanılmamış olmasıdır. Bilindiği üzere *kim* ya da *ki*, cümleleri bağlama göreviyle Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçelerinde çok sık kullanılmıştır. O hâlde başlangıçta, Farsça *ki*'nin sadece öge açıklama görevi, Türkçe *kim*'e yüklenmiştir. Farsça ile Türkçe arasındaki ilişkinin artmasına bağlı olarak cümleleri bağlama özelliği de aktarılmıştır. Bu ikinci görevin zamana bağlı olarak ortaya çıkması, dil ilişkilerinde doğal ve beklenen bir durumdur. Benzer durum ödünçlenen bütün unsurlar için geçerlidir. Örneğin, *Kamus-ı Türki*'de ve *Lügat-i Ecnebiyye*'de sadece 'Şirket hissesi' biçiminde bir anlamıyla ödünçlenen Fransızca *aksiyon* sözü, Mustafa Nihat Özün'ün hazırladığı 1962 tarihli *Türkçe Yabancı Kelimeler Sözlüğü*'nde ve 1959 tarihli *Türkçe Sözlük*'te iki anlamıyla şu biçimde kaydedilmiştir: '1. Hisse senedi. 2. Bir enerjinin dışa vurması, eylem, etki.'. Aynı sözcüğün TDK sayfasından ulaşılan *Büyük Türkçe Sözlük*'teki anlamları ise şunlardır: '1. Bir kuvvetin, maddi bir etkenin, bir düşüncenin ortaya çıkması. 2. İnsan etkinliğinin veya iradesinin açığa çıkması. 3. Hareket. is. 4. *tic.* Sermavenin belirli bir bölümü. 5. *tic.* Hisse senedi. 6. *tiv.* Bir oyuncunun sahne üzerindeki hareketi. 7. *tiv.* Oyunun temasını geliştiren başlıca olay, hikâve, gelişim.' Ortalama elliser yıllık aravla ödünç bir sözcüğün anlamında ortaya çıkan bu farklılaşma nasıl

değerlendirilmelidir? İlişkinin artmasına bağlı olarak alıntı bir sözcüğün yeni anlamları da Türkçeye aktarılmıştır. Farsça *ki* ile Türkçe *kim* arasındaki ilişki de benzer bir süreçten geçmiş, önce *ki*'nin bir görevi daha sonra ikinci görevi Türkçeye aktarılmıştır.

Türkçe *kim* ve Farsça *ki* bağlaçları hem Eski Anadolu Türkçesinde hem de Osmanlı Türkçesinde birlikte yan yana yaşamış; ancak *ki* karşısında *kim* bağlacının kullanımı giderek azalmıştır. Bu değişim birdenbire değil, Farsçanın Türkçe üzerindeki etkisini arttırmasına bağlı olarak tedricen gerçekleşmiştir. Türkçede *kim* sözünün hem soru zamiri hem de bağlaç olarak kullanılması, bağlaç için farklı bir biçim olan Farsça *ki*'nin yaygınlaşmasına zemin hazırlamış olabilir. Üstelik bağlaç görevi *kim* soru zamirine zaten sonradan yüklenmiştir. *Kim* ve *ki*'nin yüzlerce yıl birlikte kullanılması, özellikle şiir cümlelerinde açık ve kapalı hece bakımından şairlere güçlü bir alternatif sunmasına bağlanabilir. Bu durum, Johanson'un dil ilişkilerinde belirlediği *çekicilik* prensibini destekler mahiyettedir (2007: 52).

Türkçe *kim* sözünün Batı Türkçesinde yerini zamanla Farsça *ki*'ye bırakmasını ve tedricen unutulmasını kanıtlayan istatistiksel bilgilere, *Türkçede Art Zamanlı Değişmeler: Yüz Hadis Yüz Hikâye Örneği* adlı çalışmamızda yer vermiştik. Söz konusu eserin H.846 (1442) ve H.1062 (1651/52) tarihli nüshalarında karşımıza çıkan bu değişim, aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (Taramada soru zamiri olan *kim* hariç tutulmuştur.) (Sarı 2007: 51):

	E Nüshası H.846 (1442)	Y Nüshası H.1062 (1651/52)
Kim	323	117
Ki	530	514

Tabloda görüleceği gibi her iki nüshada da Farsça *ki* bağlacının kullanım sıklığı oldukça yüksektir. Ancak H.1062 (1651/52) tarihli Y nüshasında (yeni nüsha) Türkçe *kim* bağlacının kullanım sıklığı, H.846 (1442) tarihli E nüshası (eski nüsha) ile kıyaslandığında, oldukça düşüktür. Aşağıda, eski metindeki Türkçe *kim*'in, yeni metinde yerini Farsça *ki*'ye bıraktığını gösteren örneklere yer verilmiştir:

“Şükür ol Tañrı'ya **kim** İslâm hil'atın geyürdi...” (E48b-2)

“Şükür ol Tañrı'ya **ki** bize İslâm hil'atın geyürdi...” (Y122b-2)

“İbrāhīm bir ulına (3) imarladı **kim** ol dervi uyanıca al, benim atuma gel, didi.” (E49b-2)

“İbrāhīm bir ulına imarladı **ki** ol (5) dervi uyanıca al, baa getir, didi.” (Y124b-4)

“unu gibi uludur **kim** ulaından iki yarını ortasına degin yidi yz (5) yıllık yoldur, didi.” (E52a-4)

“unu (5) gibi uludur **ki** bir ulaından iki yarı ortasından degin (6) yedi yz yıllık yoldur.” (Y128b-4)

“anı eri **kim** kāfirle avaa, kāfirden (12) anīmet ala, ya ‘nī urun eyleye; mālī ulemedin erinn bir nicesi ol (13) māldan eger uurlarısā, elbette ol erinn gnline orı bıraa.” (E55b-11)

“anı eri **ki** kāfirle uraa, daı kāfirden anīmet (9) mālın ala, ya ‘nī urun eyleye, daı ol māl uleilmedin (10) bir aı andan uurlaya, elbette Allāhū Te‘ālā ol erinn (11) yregine oru bıraa.” (Y136a-8)

“Her anı avm **kim** avlin boza, ‘ahdin yirine getrmeye, Tarı Te‘ālā ol avmler zerine (3) dmanlar avāle eyleye.” (E56a-2)

“Ve her anı avm (3) **ki** avli boza ve ‘ahdi yerine getrmeye, Allāhū Te‘ālā anlarn (4) zerine dman avāle eyleye.” (Y136b-2)

“İlāhī, (11) dilerin **kim** gir buni ādem eyleyesin.” (E57a-10)

“İlāhī, dilerem **ki** (9) o kiiyi gir ādem idesin.” (Y139a-8)

“Ann suı oldur **kim** (14) dninin atardı, ‘ilmin atardı; dnyā alurdı.” (E57a-13)

“Ann suı oldur **ki** (13) dninin ve ‘ilmi atardı, dnyā alurdı.” (Y139a-12)

“Dervi **kim** sizden (2) nesne dilese, marm gnderme.” (E58a-1)

“Ve bir kimse **ki** sizden nesne (6) dileye, marm gnderme.” (Y140b-5)

“Aydur **kim** beni evlendirn, ola kim Tarı Te‘ālā (6) rzi ıla, resīde olmadın gir cānın ala.” (E58b-5)

“Beni evlendirn, ola **ki** Ha Te‘ālā (2) baa evlād vire ve resīde olmadın, Tarı hkmine gide.” (Y142b-1)

“Her gii **kim** (12) igici ola, andan tevbesz le, Tarı Te‘ālā aa sin iinde bir ejdehāy avāle (13) eyleye. ıyāmete degin aa ‘azāb vire.” (E60b-11)

“Her kişi **ki** hamr-ħor ola ve tevbesiz (2) öle, Allāhü Te‘ālā aña ħabrinde bir ejdehā ħavāle eyleye. (3) Kıyāmete dek aña ‘azāb eyleye.” (Y147a-1)

“Yā Mālik, beşāret eylegil [62a] ħacca gelenlere **kim** dükelin yarlıgadam.” (E61b-15)

“Yā Mālik, beşāret eylegil ħacca gelenlere (11) **ki** dükelinin yarlıgadam.” (Y149a-10)

“Gendüzümi şöyle (9) dutarın **kim** Ka‘be iki ħaşum önindedür, sırāt köprüsi iki ayağum altındadır, (10) uçmağ sağ yanumdadır, damu şol yanumdadır ve melekü’l-mevt ardumdadır.” (E67b-8)

“Andan edebile şöyle tururam **ki** Ka‘be iki (10) ħaşum arasında ve sırāt köprüsi ayağum altında ve cennet (11) sağ yanumda ve cehennem şol yanum ve melekü’l-mevt (12) ardumda ħāzır gibi.” (E159a-9)

“Ĥikāyet olındı **kim** İblīs ‘aleyhi’l-la‘ne şaĥābe zamānında çerisin (6) viribidi. Varuñ, müsülmānları azduruñ, didi.” (E68a-5)

“Ĥikāyet olındı **ki** İblīs (8) ‘aleyhi’l-la‘ne şaĥābe zamānında çerisin gönderdi ki (9) müsülmānları azduralar.” (Y160a-7)

“Sebebi buyıdı **kim** Tañrı Te‘ālā çün diledi kim Ādem yarada, feriştelere ayıtdılar: İlāhī, bizden (10) ayruğ ħalīfe yaradursın.” (E73a-9)

“Sebebi budur **ki** Allāhü Te‘ālā çün diledi kim Ādemi yarada, (7) melekler eyitdiler kim İlāhī, bizden ħayrı ħalīfe yaradursın.” (Y169b-6)

“Andan feriştelere buyurdı **kim** bu eve tavāf eylemege (4) geldiler, tavāf eylediler.” (E73b-3)

“Daĥı buyurdı melekler **ki** bu evi tavāf (9) eyleñ. Geldiler, tavāf eylediler.” (Y170a-8)

Bu veriler, Batı Türkçesinde *kim* ve *ki* arasındaki ilişkiyi anlamlandırmak için önemlidir. Ancak unutulmamalıdır ki belirli bir metin üzerinden dille ilgili herhangi bir değerlendirme yapmak, dile ait mutlak bir doğru olmayabilir. Başka metinlerde farklı yorumlanabilecek veriler çıkabilir karşımıza. XVI. yüzyılın ikinci yarında istinsah edildiği düşünülen *Dede Korkut Kitabı*’nda Farsça *ki* ile Türkçe *kim* bağlaçlarının kullanımı, yukarıda tercüme bir eser olan *Yüz Hadis Yüz Hikāye* adlı eserdekinden farklı özellikler göstermektedir. Telif bir eser olan *Dede Korkut Kitabı*’nda *kim* ve *ki* bağlaçlarının sayısal dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (Ergin 1997):

Dede Korkut Kitabı	
kim	97
ki	37

Bu sayısal dağılım, telif eserlerde Türkçe unsurların daha yaygın olduğu gerçeğiyle örtüşmektedir.

Ergin, *Dede Korkut Kitabı*'nda 30'u *ki*'li, 74'ü *kim*'li olmak üzere yüzden fazla *ki*'li birleşik cümle bulunduğunu kaydetmektedir (1997: 482). Aşağıdaki örneklerde *ki* cümle bağlayıcı olarak kullanılmıştır.

Diledi ki oğlanı helâk kıla-y-idi. (16-7)

Delü Big diledi ki Dedeyi depere çala. (84-9)

Aruz aydur ki: Kılbaşa ayıtdum ki kaçan-ki Kazan ivin yağmaladur-idi (294-12)

Aşağıdaki örneklerde ise *ki*, bir ögeyi açıklamak için kullanılmıştır:

Delü Kaçar eyle mal istedi ki hiç bitmesün didi. (86-7)

Ne ki buyursa kabul iderler-idi. (2-9)

Kimün ki oğlı kızını yok kara otağa konduruñ (10-7)

Türkçe *kim* 22 örnekte *gör-* ve *bak-*, 4 örnekte *dile-* ve *iste-*, 6 örnekte *bil-*, 4 örnekte *san-* ve 3 örnekte *ayıt-* fiilinden sonra gelerek iki cümleyi birbirine bağlamıştır:

Dirse Han istedi kim oğlançuğınun üstine gürleyüp düşe-y-idi. (23-3)

Gördi- kim uçarda kızgın kalmış, tazı tolaşmış yurtda kalmış. (44-3)

Şanasın-kim tar yolda tolu düşdi. (133-6)

Yağın bildi kim oğlı kâfire tutsağdur(141-9)

Aytdı kim: Karşu yaran kara tağunı aşmaga gelmişem (179-5)

Hağ Ta'ala Cebrâ'ile buyurdu kim: Ya Cebrâil var şol kuluma kırk erçe kuvvet virdüm didi. (252-1)

Yaygın olan bir diğer kullanım ise 'istek ve ihtimal' anlamlarında kullanılan, bugün Türkçede 'umarım ki...' yapısına benzeyen *ola kim* yapısıdır.

Hâcet dile, ola kim bir ağzı du'âlnun alqışı-y-ile Tanrı bize bir batman 'ayal vire didi. (14-9)

Gelün oğlanı babasına kovlayalum, ola kim öldüre, (18-11)

Oğlana qorhınç haberler vereyim, ola kim gitmeye döne didi.

Öleyüm ağzuñ için oğul, ola kim menüm kiçmiş günümi
añdurtmayasın didi.(246-5)

Eski Anadolu Türkçesinde yaygın olan *kaçan kim* yapısı, Dede Korkut'ta sadece 2 defa kullanılmıştır.

Aşağıdaki örneklerde ise *kim* bir ögeyi açıklamak için kullanılmıştır:

Bunuñ müdarası oldur kim Kazanı çıkaravuz, anlara beraber idevüz.
(285-1)

Anun kim oğlı kıızı olmaya Tañrı Ta'āla anı qargayupdur biz dañı
qargaruz dimiş. (13-4)

Biñ buğra getürüñ kim maya görmemiş ola, biñ dañı ayğır getürüñ kim
hiç qışrağa aşmamış ola (85-8, 85-9)

3. Sonuç

Bu çalışmada, tarihsel süreç bakımından Türkçe *kim* ve Farsça *ki* arasındaki ilişki incelenmiştir. Yapılan tarama ve değerlendirmeler ışığında elde edilen sonuçlar aşağıda sıralanmıştır.

1. *Orhun Yazıtları*'nda bağlaç olarak kullanılan *kim* sözü geçmemektedir.
2. Uygur Türkçesi metinlerinde *kim* sözünün hem soru zamiri hem de bağlaç olarak kullanıldığını gösteren örnekler vardır. Uygur Türkçesine ait örneklerde geçen *kim* cümle bağlayıcı değil, öge açıklayıcı olarak kullanılmıştır.
3. Karahanlı Türkçesi eserlerinden *Divanü Lügati't-Türk'te kim*'in bağlaç olduğunu gösteren örnek bulunmamaktadır. Ancak, aynı dönemin bir başka eseri olan *Kutadgu Bilig*'de *kim* sözü 25 defa bağlaç olarak kullanılmıştır. Uygur Türkçesinde olduğu gibi sözcük, genellikle cümledeki herhangi bir ögeyi açıklamaktadır.
4. Bunun dışında *kim* sözü *neteg kim*, *kerek kim*, *kalı kim* ve *ne kim* yapıları içinde geçmektedir. Bunlar, sonradan Batı Türkçesinde yaygınlaşacak olan yapıların habercisidir.
5. Türkçe *kim* ile Farsça *ki*, bir defaya mahsus olmak üzere, Karahanlı Türkçesi metinlerinden *Atabetü'l-Hakayık* ta birlikte kullanılmıştır.
6. Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde esasen soru zamiri olan *kim* sözünün cümle bağlama göreviyle kullanıldığını gösteren örnek bulunmamaktadır.

7. Türkçedeki *kim* ve *ki* denkliğinin temelleri, Eski Anadolu Türkçesi ile Farsça arasındaki ilişkiyle değil, çok daha öncesinde atılmış olmalıdır.
8. Batı Türkçesiyle yazılmış tercüme eserlerde Türkçe *kim* zamanla azalırken Farsça *ki*'nin kullanım sıklığı artmıştır. Ancak telif eserlerde *kim* sözünün bağlaç olarak kullanımı da yaygındır.
9. Farsça *ki*'nin görevi öncelikle Türkçe *kim* sözüne yüklenmiştir. Daha sonra hem *ki* hem de *kim* birlikte kullanılmıştır. Ancak Farsçanın Türkçe üzerindeki artan etkisine bağlı olarak Türkçe *kim*, Farsça *ki* karşısında tutunamamıştır. Bu durum dil ilişkileri açısından olağandır. Türk dili tarihinde dini içerikli onlarca Arapça sözcük benzer bir süreçten geçmiştir. Karahanlı Türkçesinde onlarca Arapça sözcük önce tercüme yoluyla Türkçe aktarılmıştır. Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde bu sözcüklerin hem Türkçesi hem de Arapçası birlikte kullanılmıştır. Osmanlı Türkçesinde ise sözcüklerin Arapça biçimleri kalmış genellikle Türkçeleri unutulmuştur. Örnek: *tamu* > *tamu* ve *cehennem* > *cehennem*; *uçmak* > *cennet* ve *uçmak* > *cennet*; *yalavaç* > *yalavaç*, *peygamber* ve *resul* > *peygamber* ve *resul*.
10. Dil birbiriyle büyük oranda örtüşen iki unsurun, değişmeden yaşamasına pek izin vermemektedir. Örneğin Arapça *ve* bağlacı karşısında Türkçe *dahı* fonksiyon daralmasına uğramıştır. Türk dili tarihinde görevdeş unsurları birbirine bağlayan *dahı* bağlacı, Türkçenin Arapça *ve* ile karşılaşması sonucunda bu görevini *ve* bağlacına bırakmıştır. Aynı durum Türkçe *kim* için de geçerlidir. Zaten sonradan yüklenen bağlaç görevi, Farsça *ki* karşısında tutunamamış ve kullanımdan çıkmıştır.
11. Biri kapalı (*kim*) diğeri açık heceli (*ki*) görevdeş iki biçimin divan şiiri için çok uygun olması, her iki biçimin de Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçelerinde yüzlerce yıl birlikte kullanılmasına olanak sağlamıştır.
12. *Kim* sözünün bağlaç görevinin unutulması, dilde zaten soru zamiri olarak kullanılıyor olmasına bağlanabilir. Farklı bir görev için farklı bir biçime ihtiyaç duyulmuş olabilir.

KAYNAKLAR

- Arat, Reşit Rahmeti, (2006), *Atabetü'l-Hakayık*, TDK Yay., Ankara.
- Ercilasun, Ahmet Bican, (2005), *Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara.
- Ergin, Muharrem, (1981), *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yay., İstanbul.
- Ergin, Muharrem, (1997), *Dede Korkut Kitabı I-II*, TDK Yay., Ankara.
- Gabain, A. Von, (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara.
- Hacıeminoğlu, Necmettin, (1992), *Türk Dilinde Edatlar*, MEB Yay., İstanbul.
- Hacıeminoğlu, Necmettin, (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- Johanson, Lars, (2007), *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, (Çev. Nurettin Demir), TDK Yay., Ankara.
- Korkmaz, Zeynep, (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- Nelde, Hans (1995), "Language Contact", *Annual Review of Applied Linguistics*, Cambridge University, Press, Volume 15, s. 81-90.
- Özön, Mustafa Nihat, (1962), *Türkçe Yabancı Kelimeler Sözlüğü*, İnkılâp ve Aka Yay., İstanbul, 1962.
- Sarı, Mustafa, (1997), *Türkçede Arz Zamanlı Değişmeler: Yüz Hadis Yüz Hikâye Örneği*, Pegem A Yay., Ankara.
- Sarı, Mustafa, (2003), "Dil Değişmeleri ve Türkçe Ekler", *XVI. Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Şeyhülislam Mehmet Esad Efendi (1999), *Lehçetü'l-Lügat*, (Haz. H. Ahmet KIRKKILIÇ) TDK Yay. Ankara.
- Thomason Sarah Grey-KAUFMAN, Terrence, (1991), *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*, University of California Press.
- Topbaş, Ertuğrul, (1987), *1875-1905 Yılları Arasındaki Sözlükler Üzerinde Bir İnceleme*, Gazi Üniv. Sos. Bil. Enst. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Türkçe Sözlük* (1959), TDK Yay. Ankara.

